

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΕ΄

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1964

ΤΕΥΧΟΣ Β΄

ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

Ε΄.

ΔΙΑΦΘΡΩΣΙΣ ΤΗΣ ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ
ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΓΑΛΛΙΚΑΝΙΚΗΝ

Ἑναρξίς.

Γαλλικανική

Μοζαραβική.

(1) Antiphona ad praelegendum	(1) Officium ad missam.
(2) Dominus sit semper vobiscum	
(3) Τρισάγιον Βυζαντινόν	(3) Τρισάγιον κατά τὰς μεγάλας ἑορτάς, εἰσαχθέν κατά τὸν Dix κατά τὸν ἑβδομον αἰῶνα.
(4) Κύριε ἐλέησον ἄνευ λιτανείας.	(4)
(5) Προφητεία (ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου).	(5) Gloria in excelsis καὶ μόνον ἄπαξ τοῦ ἔτους ἢ ᾠδὴ Ζαχαρίου.
(6) Collectio post Prophetiam.	(6) Collecta post Gloria in excelsis.
	(2) Dominus sit semper vobiscum.

Ἀναγνώσματα. Offertorium.

(7) Ἀνάγνωσμα Προφητικόν.	(7) Ἀνάγνωσμα Προφητικόν.
(8) Ἀνάγνωσμα ἀποστολικόν.	(9) Ὕμνος τῶν τριῶν παιδῶν.
(9) Ὕμνος τῶν τριῶν παιδῶν.	(9α) Psallendo, Tractus εἰς τὸν ἄμβωνα.
(10) Sanctus Deus, sanctus fortis sanctus immortalis...	(14) Δεήσεις διακονικαὶ
	(15) Collectio μυστικῶς.
	(8) Ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα.
	(10) —
(11) Ἀνάγνωσμα Εὐαγγελικόν.	(11) Ἀνάγνωσμα εὐαγγελικόν

(12) Sanctus Deus...	(12) —
(13) Ὁμιλία.	(13) Ὁμιλία.
(14) Λιτανεία διακονική.	(14) Ἴδε ἀνωτέρω.
(15) Collectio μετὰ τὴν λιτανείαν.	(15) Ὁσαύτως.
(16) Ἀποχώρησις κατηχουμένων.	(16) Ἀποχώρησις κατηχουμένων.
(17) Observate ad Ostium.
Μετὰ πομπῆς μεταφορὰ τῶν
ἐκ προτέρου ἡτοιμασμένων δώ-
ρων.	(17) Κατὰ Duchesne ἡ τελετὴ τῆς
Προσκομιδῆς εἰς τὸ Μοζαραβικὸν
missale δις, ἢτοι πρὸ τῆς εἰ-
σόδου τοῦ ἱερέως, ἐν ἀρχῇ καὶ
κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ εὐαγ-
γελίου μυστικῶς. Ἐντεῦθεν συν-
άγεται, ὅτι ὑπῆρξεν ἐποχὴ, καθ'
ἣν παρασκευαζομένων τῶν δώ-
ρων ἐκ προτέρου ἐγένετο ἢ μετὰ
πομπῆς μεταφορὰ τούτων ὡς
ἐν τῇ Γαλλικανικῇ.
(18) Ἀπόθεσις τούτων καὶ κάλυψις.	(18) Ἀπόθεσις καὶ κάλυψις.
(19) Αἶνος ἀλληλουΐα.	(19) Sacrificium. Laudes.
	(19α) Χερνιψία.

Τὰ μετὰ τὴν προσκομιδὴν.

(20) Praefatio missae.	(20) Missa.
(21) Collectio ante monina.	(21) Collecta.
(22) Δίπτυχα.	(22) Δίπτυχα.
(23) Collectio post nomina.	(23) Collecta post nomina.
(24) Ἀσπασμὸς εἰρήνης.	(25) Oratio ad pacem.
(25) Collectio ad pacem.	(24) Ἀσπασμὸς εἰρήνης.

Πρόλογος - Κανών.

(26) Immolatio	(26) Illatio (ἀναφορὰ).
(25) Ἐπινίκιος.	(25) Ἐπινίκιος.
(26) Collectio post sanctus.
ἀρχίζουσα συνήθως διὰ τοῦ vere
sanctus.	(26) Collectio post sanctus συνή-
θως διὰ τοῦ vere sanctus.
(27) Λόγοι τῆς συστάσεως.	(27) Λόγοι τῆς συστάσεως.
(28) Ἀνάμνησις ἢ Ἐπίκλησις.	(28) Ἀνάμνησις ἢ Ἐπίκλησις.
	(28α) Σύμβολον τῆς πίστεως.
(29) Κλάσις πολυσύνθετος συνοδευο-
μένη ὑπὸ ἀντιφώνου.	(29) Κλάσις πολυσύνθετος καὶ ὕμνος
Confractio.
(30) Κυριακὴ προσευχή.	(30) Κυριακὴ προσευχή.

(31) Commixtio. Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις.	(31) Commixtio. Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις.
(32) Εὐλογία πρὸ τῆς κοινωνίας.	(32) Εὐλογία πρὸ τῆς κοινωνίας.
(33) Κοινωνία ψαλλομένου τοῦ Tre-
canum διακοπτομένου ὑπὸ τοῦ
ἀλληλούϊα.	(33) Κοινωνία. Ὕμνος Γεύσασθε καὶ
ἴδετε κ.λ.π.
(34) Collectio post communionem.	(34) Oratio.
(35) Ἀπόλυσις.	(35) Ἀπόλυσις.

ΓΕΝΙΚΩΤΕΡΑ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΜΟΖΑΡΑΒΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

1. Ἐναρξίς.

1. Τὸ Missale mixtum προτάσσει τὰς αὐτὰς προπαρασκευαστικὰς δεήσεις τοῦ λειτουργοῦ, προχωροῦντος πρὸς τὸ θυσιαστήριον, τὰς ὁποίας καὶ τὸ ἐν ἰσχύϊ ρωμαϊκὸν Missale. Αὗται ἀποτελοῦνται κυρίως ἐκ τοῦ 42 ψαλμοῦ εἰς responsorium διατεταγμένου, καθὼς καὶ ἐκ τοῦ ἐπακολουθοῦντος εἰς αὐτὸ Confiteor, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ λειτουργὸς ἐξομολογούμενος ἐνώπιον τοῦ παντοδυναμοῦ Θεοῦ, τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας, τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου καὶ πάντων τῶν ἁγίων τὴν ἀναξιότητα καὶ ἁμαρτωλότητα αὐτοῦ ἐξαιτεῖται τὰς πρὸς τὸν Θεὸν πρεσβείας τῶν μνημονευθέντων ὡς ἄνω, καθὼς καὶ τῶν συμπαραισταμένων ἐν τῷ ἱερῷ βήματι ἀδελφῶν αὐτοῦ πρεσβυτέρων. Προδήλως τὸ προπαρασκευαστικὸν τοῦτο τμήμα ἀποτελεῖ παρεισαγωγὴν μεταγενεστέραν ἐκ τῆς ρωμαϊκῆς πράξεως, ὁποία ἦτο αὕτη ἐν ἰσχύϊ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ καρδινάλιου Σιμένους καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ἰσπανίᾳ, ὅπου ὁ Μοζαραβικὸς τύπος εἶχεν ἤδη ἐκτοπισθῆ καὶ ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τοῦ ρωμαϊκοῦ τύπου.

2. Ἐπακολουθεῖ τὸ Officium ad missam, ὅπως ἐκαλεῖτο τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ Ἀμβροσιανὸν Ingressa καὶ τὸ Γαλλικανικὸν Antiphona ad praelegendum εἰσοδικῶν (Introitus) ἀντίφωνον. Τοῦτο συνήθως ἀπετελεῖτο ἐξ ἑνός, ἐνίοτε δὲ καὶ πλειόνων στίχων ψαλμικῶν, μεθ' ὑπακοῆς ὡς ἐπαφδοῦ, καὶ ἐν τῷ τέλει ἐπεσφραγίζετο διὰ συντόμου δοξολογίας. Οὕτω τὸ Officium τοῦτο κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν Χριστουγέννων εἶχεν ὡς ἐξῆς ἐν μεταφράσει:

«Ἀλληλούϊα. Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἀλληλούϊα, Ἐν ὀνόματι Κυρίου, ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα.

Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν

Ἐν ὀνόματι Κυρίου.

Δόξα καὶ τιμὴ τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ἐν ὀνόματι Κυρίου!

Κατὰ τὴν πρώτην Κυριακὴν Adventus τοῦτο ἦτο ἐκτενέστερον ἔχον ὡς ἔπεται:

«Ἰδοὺ ἐπὶ τῶν ὀρέων οἱ πόδες τοῦ εὐαγγελιζομένου εἰρήνην, Ἀλληλούϊα. Καὶ εὐαγγελιζομένου ἀγαθά. Ἀλληλούϊα.

Ἐπιτέλει, Ἰούδα, τὰς ἑορτάς σου. Ἀλληλούϊα.
 Καὶ ἀπόδος Κυρίῳ τὰς εὐχὰς σου, Ἀλληλούϊα.
 Κύριος δώσει ρῆμα εὐαγγελιζομένοις δυνάμει πολλῇ, Ἀλληλούϊα.
 Καὶ ἀπόδος Κυρίῳ τὰς εὐχὰς σου, Ἀλληλούϊα.
 Δόξα καὶ τιμὴ τῷ Πατρὶ... Ἀμήν.
 Καὶ ἀπόδος Κυρίῳ τὰς εὐχὰς σου Ἀλληλούϊα.
 εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν².

3. Ἐπακολουθεῖ τὸ Βυζαντινὸν Τρισάγιον ἐν μεταφράσει, μόνον κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς. Κατὰ τὸν Dix³ ἢ εἰς τὴν Μοζαραβικὴν λειτουργίαν παρεισαγωγή τοῦ Τρισαγίου ἀποτελεῖ παράδειγμα Βυζαντινῆς ἐπιδράσεως ἐπακολουθησάσης εἰς τὴν ἀνακατάληψιν τῆς Ἰσπανίας ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα. Πότε ἀκριβῶς παρεισήχθη τοῦτο, εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ. Πρῶτον ἀπαντᾷ ἐν τῷ εἰς τὸν 9ον αἰῶνα ἀναγομένῳ Ἀντιφωνάριῳ, ὀρίζοντι νὰ ψάλληται τοῦτο τετράκις τοῦ ἔτους, ἄλλα δέ τινα χειρόγραφα τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος προσθέτουσι καὶ τρεῖς ἄλλας ἑορτάς, ἐν ὅλῳ ἑπτά, καθ' ἃς τοῦτο ἔδει νὰ ψάλληται. Ἐκ τούτων συνάγει ὁ Dix ὅτι τὸ Τρισάγιον εἰσήχθη νὰ ψάλληται εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς Ἰσπανίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ὡς ἄλλως τε δυνατὰί τις νὰ εἰκάσῃ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἰσίδωρος Σεβίλλης εἰς τὴν τῆς λειτουργίας περιγραφὴν αὐτοῦ δὲν ποιεῖται λόγον τινὰ περὶ αὐτοῦ.

4. Τὸ Gloria in exelsis ψαλλόμενον κατὰ τὰς λειτουργίας «τῶν Κυριακῶν καὶ πασῶν τῶν ἑορτῶν», φαίνεται εἰσαχθὲν κατὰ τὸν Dix⁴ κατὰ τὸ τέλος τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ συγγράμματος τοῦ Beatus τοῦ Liebana καὶ τοῦ Αἰθερίου τοῦ Ὁσμᾶ κατὰ τοῦ Ἐλιπάνδου⁵, ὅπου τὸ πρῶτον ἀναφέρεται. Ἀπαντᾷ ἀκολουθῶς εἰς τὸ Ἀντιφωνάριον τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, εἰς χειρόγραφόν τι τοῦ ὁποίου παρουσιάζει διαφόρους τινὰς γραφὰς συγγενεῖς πρὸς τὰς τοῦ καὶ ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ τύπῳ ἀπαντωμένας. Καὶ ἀναφέρεται μὲν καὶ ἐνωρίτερον, κατὰ τὸν ἑβδόμον αἰῶνα ὑπὸ τοῦ 12 κανόνος τῆς ἐν ἔτει 633 συνεληθούσης ἐν Τολέδῳ τετάρτης συνόδου, ἀλλ' ὡς ἐν τοῖς αἰῶσις τοῦ Ὀρθρου ψαλλόμενον. Τῇ δοξολογίᾳ ἐπηκολούθει Collecta ἢ Collectio ἐκλιποῦσα μετέπειτα, ἀπέμειναν δ' ἐξ αὐτῆς μόνον αἱ τελευταῖαι λέξεις («Per omnia secula seculorum») τῆς ἐπισφραγιζούσης ταύτην ἐκφωνήσεως. Κατὰ τὸν Dix εἰς τὰς περὶ τῆς εὐχῆς ταύτης μαρτυρίας παρατηρεῖται ἀντίφασίς τις. Διότι ὁ μὲν Ἰσίδωρος ἀγνοεῖ ταύτην, ἀριθμῶν ρητῶς ὡς πρώτην εὐχὴν τὴν

2. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 293 καὶ H. Leclercq ἐν Dict. d' Arch. Chrét. et de Litur. τόμος 11 στήλ. 675.

3. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 463.

4. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 464.

5. M. L. 96, 935.

μετά τὰ Ἀναγνώσματα εὐχὴν τῆς ἡμέρας, τὴν ἐπιγραφομένην Missa. Ὡσαύτως τὰ εἰς τὸν ἕνατον αἰῶνα ἀναγόμενα χειρόγραφα τῶν Εὐχολογιῶν οὐδένα λόγον ποιοῦνται περὶ αὐτῆς. Ἀπαντᾷ δὲ μόλις εἰς τὸ Liber Ordinum εἰς λειτουργίας τινὰς τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος. Ἐξ ἄλλου ὅμως εἰς τὸ Ἀντιφωνάριον τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ὀρίζεται, ὅτι κατὰ τὴν Κυριακὴν τῶν Βατῶν δὲν ψάλλεται τὸ Κύριε ἐλέησον, ἀλλ' ὁ ἐπίσκοπος λέγει εὐθὺς τὴν Collectio καὶ μετ' αὐτὴν ἐπακολουθοῦσι τὰ Ἀναγνώσματα. Ἡ ἐκ τοῦ Ἰσιδώρου ἐν τούτοις ἐνδειξεις, ἀναφέροντος τὴν εὐχὴν Missa πρώτην, δὲν εἶναι ἀσφαλῆς, διότι πράγματι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ εὐχὴ αὕτη εἶναι πρώτη ἐν τῇ ἐπακολουθούσῃ εἰς τὴν ἀπόλυσιν τῶν κατηχουμένων λειτουργία τῶν πιστῶν. Ἡ εὐχὴ ἡ ἐπακολουθοῦσα τῇ δοξολογίᾳ ἀναφέρεται συχνάκις εἰς τὸν Χριστόν, εἶναι δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παράφρασις τοῦ ὕμνου Gloria in excelsis. Ὁ Leclercq παράθετε ὡς παράδειγμα τὴν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου Στεφάνου περιλαμβανομένην ἔχουσαν ἐν ἐλευθέρᾳ μεταφράσει οὕτως:

«Αἰνοῦμέν σε, Κύριε, μετὰ τῶν ἀγγέλων. Εὐλογοῦμέν σε μετὰ τῶν ἁγίων Δυνάμεων. Δοξολογοῦμεν μετὰ τῶν ὑπεράνω Ἐξουσιῶν. Καίτοι δὲ ἡμεῖς σὲ τὸν δημιουργὸν ἡμῶν δὲν δυνάμεθα διὰ τῆς ἀρμοζούσης εἰς τὸ ὄνομά σου τιμῆς νὰ ὑμνήσωμεν διὰ προσφορᾶς ἐκ τῆς δημιουργίας σου λαμβανομένης, δὲν ἀρνούμεθα ὅμως τὴν δυνάμιν σου. Διὸ εὐδόκησον νὰ προσδεχθῆς τὴν διακονίαν ἡμῶν. Καὶ εἴτε ἐν οὐρανοῖς μετὰ τῶν ἀγγέλων, εἴτε ἐν τῇ γῆ μετὰ τῶν ἀνθρώπων δίδου εἰρήνην, ἵνα δοξάζησαι ἐν τῇ ἐνδόξῳ σου εὐδοκίᾳ. Ἀμήν. Διὰ τῶν οἰκτιρμῶν σου (per misericordiam tuam) ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὃς εὐλογητὸς εἶ καὶ ζῆς καὶ πάντα κυβερνᾷς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

5. Κατὰ τὸ Missale mixtum⁶ ἀντὶ τοῦ Gloria in excelsis κατὰ τὴν Κυριακὴν τὴν πρὸ τῆς ἑορτῆς τῆς γεννήσεως Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ ἐψάλλετο ἡ ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου. Κατὰ τὸ Ἀντιφωνάριον δὲ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, ὡς σημειεῖ ὁ Dix⁷, ἐψάλλετο ἀντὶ τοῦ Gloria κατ' αὐτὴν τὴν ἑορτὴν. Καὶ οὗτος μὲν θεωρεῖ, ὅτι ἡ ᾠδὴ τοῦ Ζαχαρίου εἰσήχθη ἐκ τοῦ Γαλλικανικοῦ μὲν τύπου, ἀλλ' ἐκτάκτως καὶ διὰ τὴν περίπτωσιν μόνον αὐτὴν τῆς ἑορτῆς. Ὁ Duchesne⁸ ὅμως φρονεῖ, ὅτι ἄλλοτε ἀποτελοῦν στοιχεῖον τῆς Ἐνάρξεως ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ καὶ τῷ Μοζαραβικῷ, ὡς παρέμεινε τοιοῦτον ἐν τῷ Γαλλικανικῷ, ἐξέλιπε μὲν ὀλοτελῶς ἐκ τοῦ Ἀμβροσιανοῦ, ὡς ἀπόλειμμα δ' αὐτοῦ ὑπενηθιμίζον τὴν παλαιότεραν πρᾶξιν ἀπέμεινε ἢ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Βαπτιστοῦ χρήσις αὐτοῦ.

6. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 295 .

7. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 464. ὑποσ. 1.

8. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 184.

6. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο γίνεται ὁ ἀσπασμὸς τοῦ λειτουργοῦ, ὃ ἐν ταῖς ἄλλαις δύο λειτουργίαις εὐθὺς μετὰ τὸ Ingressa καὶ Antiphona ad praelegendem ἀπευθυνόμενος. Κατὰ τὸ Missale mixtum⁹ ὁ ἱερεὺς «στὰς ἐν μέσῳ, χωρὶς νὰ στραφῇ εἰς τὸν λαὸν λέγει: Dominus sit semper vobiscum, R. Et cum spiritu tuo». Καὶ ἐπακολουθεῖ τὸ Προφητικὸν ἀνάγνωσμα. Ἐἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι εἰς τὰς ἄλλας δύο λειτουργίας τοιοῦτος ἀσπασμὸς δὲν ὑπάρχει πρὸ τῆς Προφητείας. Ὁ Dix¹⁰ παρατηρεῖ ἐν προκειμένῳ, ὅτι κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς νηστείας αἱ νεώτεροι Μοζαραβικαὶ λειτουργίαι ἄρχονται ἄνευ Ἐνάρξεως, ἀλλ' ἀπλῶς διὰ τοῦ ἀσπασμοῦ καὶ τῶν Ἀναγνώσμάτων. Ἐν δὲ τῷ Ἀντιφωναρίῳ τοῦ Λέοντος λέγεται μόνον τὸ Ἀντίφωνον πάντοτε καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς νηστείας. Τοῦτο κατ' αὐτὸν ὑποδηλοῖ δύο στάδια ἐξελίξεως ἐν τῇ Ἐνάρξει τῆς Μοζαραβικῆς λειτουργίας, ἥτοι τὴν περίοδον, καθ' ἣν δὲν ὑπῆρχεν Ἐναρξίς, ἐκτὸς τοῦ ἀσπασμοῦ τοῦ λειτουργοῦ, μεθ' ἧν ἐπηκολούθουν τὰ Ἀναγνώσματα, καὶ τὴν περίοδον, καθ' ἣν τὴν Ἐναρξίν ἀπετέλει μόνον τὸ Εἰσοδικὸν ἐπακολουθούμενον ὑπὸ τοῦ ἀσπασμοῦ τοῦ λειτουργοῦ καὶ τῶν Ἀναγνώσμάτων. Συμφωνοῦμεν εἰς τοῦτο δεχόμενοι, ὅτι τὰ μεταγενεστέρως παρεισαχθέντα μετὰ τὸ Officium Τρισάγιον, Gloria in excelsis, καὶ Collecta ἀποτελοῦσιν οἰονεὶ συνέχειαν τοῦ Εἰσοδικοῦ ἐν τῇ Μοζαραβικῇ λειτουργίᾳ. Δὲν δεχόμεθα ὅμως τὸ συμπέρασμα τοῦ Dix, ὅτι ἡ ἐξέλιξις τῆς Ἐνάρξεως ὡς ἀφετηρίαν εἶχε τὴν πρᾶξιν τῆς Ρώμης. Ἐφ' ὅσον ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰσῆχθη τὸ πρῶτον τὸ Εἰσοδικὸν καὶ ἐξήρθη κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ λειτουργοῦ ὡς πρῶτον στοιχεῖον τῆς Ἐνάρξεως ὁ ἀσπασμὸς τοῦ ἐπισκόπου, πῶς δυνάμεθα νὰ εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι ἡ παλαιότερα Μοζαραβικὴ λειτουργία, ἡ τόσας ἀναλογίας πρὸς τὰς Ἀνατολικὰς λειτουργίας παρουσιάζουσα, δὲν ἐπηρεάσθη καὶ ἐν τῇ Ἐνάρξει ἀπὸ τῆς ἐν τῇ Δύσει καὶ οὐχὶ τῆς ἐν Ἀνατολῇ πράξεως; «Ὅτι δ' ἄλλως τε ἡ ἐξέλιξις τῆς Ἐνάρξεως ταύτης ἦκιστα ἐπηρεάζετο ἐκ τῆς ἐν Ρώμῃ πράξεως φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι, ἐνῷ τὸ Gloria in excelsis ἐν Ρώμῃ εἰσῆχθη ὑπὸ τοῦ πάπα Συμμαχοῦ (498-514) ἐν τῇ λειτουργίᾳ, ἐν τῇ Μοζαραβικῇ δὲν ἔχει εἰσαχθῆ οὐδὲ δύο αἰῶνας ὕστερον, ὅταν δὲ εἰσῆχθη, παρουσιάζει, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, διαφορὰς τινὰς γραφῆς συγγενεῖς πρὸς τὰς τοῦ Ἀμβροσιανοῦ τύπου. Τοσαῦτα περὶ τῆς Ἐνάρξεως.

2. Ἀναγνώσματα.

7. Ἐπακολουθοῦσι τὰ Ἀναγνώσματα. Πρῶτον τὸ ἐκ τῆς Π.Δ. προφητικόν, παραλειπόμενον κατὰ τὰς Κυριακάς. Τὴν Τεσσαρακοστὴν ὅμως καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν νηστειῶν τὰ ἀναγνώσματα ἦσαν τέσσαρα, ἐκ τῶν ὁποίων

9. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 299.

10. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 463.

δύο ἦσαν ἐκ τῆς Π.Δ.¹¹. Μετὰ δὲ τὴν προφητείαν ἐψάλλετο ὁ ὕμνος τῶν τριῶν παιδῶν εἰσαγόμενος κατὰ τὸν Duchesne¹² ὡς ἐξῆς:

«Δανιὴλ Προφῆτης. Τότε ἐκεῖνοι οἱ τρεῖς ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος ὕμνου καὶ εὐλόγουν τὸν Θεὸν ἐν τῇ καμίνῳ λέγοντες: Εὐλογητὸς εἶ Κύριε κ.τ.λ.». Ἐν συνεχείᾳ ἐλέγοντο καὶ responsoria καὶ ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὸ Missale mixtum Psalterium sive Psallendo καθ' ὄρισμὸν τῆς τετάρτης ἐν Τολέδῳ συνόδου (633) ἐν τῷ 14 κανόνι αὐτῆς. Τὸ Psallendo τοῦτο κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν Χριστουγέννων ἔχει ὡς ἔπεται:

«Κύριος εἶπε πρὸς με: Υἱὸς μου εἶ σύ, ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε.

Αἰτήσαι παρ' ἐμοῦ καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς.

Ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε».

Πρὸ τῆς προφητείας κατὰ τὸν Hammond¹³ μετὰ προτροπὴν τοῦ λειτουργοῦ Oremus ἀπηυθύνετο δέησις. Αὕτη τοποθετουμένη καὶ ὑπὸ τοῦ Leclercq πρὸ τοῦ ἀποστόλου σύγκειται ἐξ αἰτήσεων διακονικῶν καὶ collectio ἀπαγγελλομένης ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ καὶ ἔχει κατὰ τὸ Missale mixtum ἐν μεταφράσει ὡς ἔπεται:

Ἰησοῦ, ὁ μονογενῆς τοῦ Θεοῦ Πατρός Υἱός, ὁ ἀπείρου ἀγασθότητος Κύριος. Διαλλάγηθι...

Ἡ μακροθυμία σου ὑπερέχει τῶν κακῶν ἡμῶν· ἰλέω ὄμματι ἐπίβλεψον ἐφ' ἡμᾶς. Διαλλάγηθι...

Ἰλαεὺς ἀπομάκρυνον τὴν ὀργὴν σου· δὸς τέλος τοῖς ἡμαρτημένοις· δὸς ἀνάπαυσιν τοῖς μόχθοις. Διαλλάγηθι...

Ἡσυχίαν καιρῶν, πραγμάτων εὐθηνίαν, εἰρήνης ἡσυχίαν καὶ σωτηρίας εὐπορίαν. Διαλλάγηθι...

Τοῦ ἐπισκόπου (δεῖνα) μήκυνον τὴν προκαθεδρίαν καὶ παντὶ τῷ δεομένῳ λαῷ. Διαλλάγηθι.

Ἄφεςιν πάντων τῶν ἁμαρτημάτων αἰτούμεθα, συγχώρησον ὁ εὐμενὴς τὰ πεπραγμένα ὑφ' ἡμῶν κακά. Διαλλάγηθι.

Ἐπακουθεὶ ἡ Collectio, ἣν ὁ ἱερεὺς ἀπαγγέλλει χαμηλῇ τῇ φωνῇ. ἔχει δ' ἐν μεταφράσει οὕτως:

ἌἘπάκουσον τῆς δεήσεως ἡμῶν, Κύριε· καὶ τοὺς στεναγμοὺς ἡμῶν εἰσάκουσον εἰς τὰ ὠτά σου· ἡμεῖς γὰρ ἀγνοοῦμεν τὰς ἀνομίας ἡμῶν καὶ τὰς παραβάσεις ἡμῶν ἐνώπιόν σου ἀποκαλύπτουμεν σοὶ ἡμάρτομεν, ὁ Θεός, καὶ ἐπὶ σοὶ πεποιθότες τὴν ἄφεςιν ἐξαιτούμεθα. Ἰλάσθητι ἡμῖν, αἰτούμεθα. Καὶ

11. Leclercq ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 675.

12. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 187.

13. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 297.

τῶν ἡμαρτημένων ἡμῖν παράσχου τὴν ἄφεισιν καὶ εὐδόκησοι τῆς σῆς ἀγάπης τὴν εὐσπλαγχνίαν ἐπιδαψιλευσαι ἡμῖν. Ἄμην.

Διὰ τὴν σὴν φιλανθρωπίαν (per misericordiam tuam) ὁ Θεὸς ἡμῶν δεῦρο εὐλόγητός εἰ καὶ ζῆς καὶ πάντα κυβερνᾷς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἄμην».

8. Ἐπακολουθεῖ τὸ Ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα.

Ὁ ἱερεὺς Silentium facite (σιγὴν ἄγετε)

Sequentia epistolae Pauli ad Corinthios (=Συνέχεια τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου πρὸς Κορινθίους).

Ὁ λαός: Deo gratias (=τῷ Θεῷ εὐχαριστίας), καὶ ἐσφραγίζετο διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ.

Ἦδη ἐπὶ τοῦ Ἰσιδώρου τὸν ἀπόστολον ἀνεγίνωσκεν οὐχὶ ὁ ἀναγνώστης, ἀλλ' ὁ διάκονος, εἰς τὰς ἀρχὰς ὅμως ἀπόστολον καὶ εὐαγγέλιον ἀνεγίνωσκεν ὁ ἀναγνώστης.

Μετὰ τὸ πέρας τοῦ ἀποστόλου εἰς τὰς περισσοτέρας τῶν λειτουργικῶν τύπων ἐπηκολούθει τὸ ἀλληλουάριον. Κατὰ τὴν τετάρτην ὅμως σύνοδον τοῦ Τολέδου (633) ἀπεφασίσθη (κανὼν 12) τὸ ἀλληλούϊα νὰ ψάλληται οὐχὶ πρὸ τοῦ εὐαγγελίου, ἀλλὰ μετ' αὐτό, ὁ δὲ Ἰσιδώρος¹⁴, ὅστις εἶχε λάβει μέρος εἰς τὴν σύνοδον ταύτην, προβάλλει ὡς τῆς μεταβολῆς ταύτης λόγον, ὅτι πρέπει νὰ αισθανώμεθα, ὅτι μετὰ τὴν ἀναγγελίαν τοῦ εὐαγγελίου ἡ ζωὴ μας πρέπει νὰ εἶναι συνεχῆς αἶνος πρὸς τὸν Θεόν. Προδήλως ὅμως, παρατηρεῖ ὁ Jungmann¹⁵ φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι πρὸ τῆς συνόδου ταύτης ἠκολουθεῖτο καὶ ἐν Ἰσπανίᾳ τὸ γενικῶς κρατοῦν ἔθος νὰ τοποθετῆται τὸ ἀλληλουάριον μετὰ τὸ ἀποστολικὸν ἀνάγνωσμα.

9. Τῷ ἀποστολικῷ ἀναγνώσματι εἶπετο τὸ Εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα. Εἰς τὴν ἀναγγελίαν τοῦ διακόνου: «Lectio sancti Evangelii secundum (Lucam)» ὁ λαὸς ἀπεκρίνετο «Gloria tibi, Domine». Μετὰ τὸ πέρας αὐτοῦ ὁ ἐπίσκοπος ἠσπάζετο αὐτὸ λέγων καθ' ἑαυτόν: Ave, verbum divinum, reformatio virtutum et restitutio vanitatum», ἠυλόγει δὲ καὶ τὸν λαόν διὰ τοῦ Dominus sit semper vobiscum», ἀποκρινόμενον «Et cum Spiritu tuo». Ἐψάλλετο εἶτα τὸ ἀλληλουάριον, τὸ καλούμενον Laus ἢ Laudes. Τοῦτο κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν Χριστουγέννων εἶχεν ὡς ἐξῆς:

«Αὐτρωσιν ἀπέστειλε Κύριος τῷ λαῷ αὐτοῦ, ἐνετείλατο εἰς τὸν αἰῶνα διαθήκην αὐτοῦ. Ἅγιον καὶ φοβερὸν τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἀλληλούϊα.»

Offertorium καὶ χερνισία.

10. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο εἰς τὸ ὑπὸ Hammond παρατιθέμενον συμφώνως πρὸς τὰ Missale Mixtum τοῦ καρδινολίου Ξιμένους διάγραμμα

14. De eccl. off. I 13,4. (M. L. 83, 751).

15. Mn. ἐργ. II σελ. 190 ὑποσ. 14.

διαφαίνεται διαμόρφωσις μεταγενεστέρα κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν πράξιν. Ἀναγράφεται δηλαδὴ ὑπὸ τοῦ Hammond¹⁶, ὅτι «καθ' ὃν χρόνον ψάλλεται τὸ Εὐαγγέλιον μεταφέρεται τὸ Missale Offerentium, ἐν ᾧ ἡ Missa ἢ οὕτω λεγομένη περιέχεται... Καθ' ὃν δὲ χρόνον ὁ χορὸς λέγει τὸ Ἀλληλούϊα, προσφέρει ὁ ἱερεὺς τὸν ἄρτον μετὰ τοῦ πατηρίου καὶ μετὰ τῶν ἐπομένων εὐχῶν...». ἐπακολουθεῖ δ' εὐθὺς ἡ τελετὴ τῆς Προσκομιδῆς. Καθὼς δὲ παρατηρεῖ ὁ Duchesne¹⁷, τὸ Μοζαραβικὸν Missale περιέχει ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τὴν τελετὴν ταύτην, περιέχει δὲ ταύτην δις, πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν λειτουργῶν καὶ μετὰ τὴν μετὰ πομπῆς μεταφορὰν τῶν προσφορῶν. Καθὰ δὲ σημειοῖ καὶ ὁ Jungmann¹⁸, τὸ Missale mixtum κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Τεσσαρακοστῆς, καθ' ἃς ἐτελεῖτο λειτουργία (feriae), περιέχει δέησιν πρὸ τοῦ Offertorium ὑπὲρ τῶν μετανοούντων, ἡ ὁποία θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπόλειμμα τῆς μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἀπολύσεως τῶν κατηγουμένων καὶ τῶν μετανοούντων. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς γράφει ἀλλαχοῦ¹⁹, ὅτι ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ ἢ λιτανεῖα (procession) τοῦ Offertorium παρενεβλήθη μετὰ τῆς προσφορᾶς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου ὑπὸ τοῦ ἱερέως καὶ τῆς χερνιβίας καὶ ὅτι λαμβάνει χώραν αὕτη, καθ' ὃν χρόνον ψάλλεται τὸ Offertorium, κατὰ τυπικὴν δὲ διάταξιν τοῦ Missale mixtum τῆς πρώτης Κυριακῆς Adventus προηγεῖται ταύτης καὶ σήμερον ἐτι θυμιάσις τοῦ θυσιαστηρίου. Ἐκ πάντων τούτων συναγεται, ὅτι ἄλλοτε καὶ τὰ δῶρα ἠτοιμάζοντο ἐν ἀρχῇ πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ἱερέως, ὡς ἐν τῷ Γαλλικανικῷ τύπῳ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ τελετὴ τῆς Προσκομιδῆς ἀναγράφεται δις ἐν τῷ Missale mixtum. Κατὰ προσαρμογὴν δὲ τῆς τελετῆς πρὸς τὴν πράξιν τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας, ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Ξιμένους γενομένην, φέρεται ἤδη τελευμένη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἀλληλουαρίου. Ἡ προσαρμογὴ ὁμῶς αὕτη συνέπτυξε τὴν τε Ὀμιλίαν, ἥτις μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον ἐγένετο, καὶ τὴν ἀπόλυσιν τῶν κατηγουμένων, ὁτινες ἀνέκαθεν δὲν παρίσταντο θεαταὶ τοῦ Offertorium.

11. Ἡ τελετὴ τοῦ offertorium κατὰ τὸ Missale mixtum περιελάμβανε τὰς ἐξῆς εὐχὰς συνοδευούσας τὰς κατ' αὐτὸ πράξεις τοῦ λειτουργοῦ²⁰, πάρατιθεμένας δ' ἐνταῦθα κατὰ πιστὴν μετάφρασιν:

«Εὐπρόσδεκτος (acceptabilis) ἔστω τῇ σῇ Μεγισλωσύνη, παντοδύναυε, αἰώνιε Θεέ, ἡ προσφορὰ αὕτη, ἣν προσφερόμεν σοι περὶ τῶν ὀφειλημάτων καὶ τῶν ἀνοσιουργημάτων ἡμῶν καὶ ὑπὲρ εὐσταθείας τῶν λάρτρων τῆς ἀγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς πίστεως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν. Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἀ-

16. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 307.

17. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 195.

18. Ἐνθ' ἄνωτ. II σελ. 264 ὑποσ. 47.

19. Αὐτόθ. σελ. 288 καὶ ὑποσ. 83 καὶ 88.

20. Hammond ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 309 καὶ ἐξῆς.

μήν). Ἀποθέτει δὲ τὸ δισκάριον ἐπὶ τῶν corporales pallas, τῶν ἐφήπλω-
μένων ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου. Ἐπειτα λαμβάνει τὸ ποτήριον εὐλογῶν αὐτὸ
οὕτω: «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς † καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος».
Ἐπακολουθεῖ ἡ δευτέρα εὐχή:

«Προσφέρμεν σοι (Offerimus tibi), Κύριε, τὸ ποτήριον πρὸς τὸ εὐ-
λογηθῆναι εἰς αἷμα Χριστοῦ τοῦ Υἱοῦ σου καὶ ἰκτεούμεν τὴν σὴν ἀγαθότητα,
ἵνα ἐνώπιον τῆς θείας Μεγαλειότητός σου μετ' ὁσμῆς εὐωδίας ἀνέλθῃ. Δι'
αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου ἡμῶν. Ἀμήν». Τοποθετεῖ τὸ ποτήριον ὑπὲρ
τὸ θυσιαστήριον καὶ λαμβάνει τὴν filiolam (τ. ἔ. τὸ κάλυμμα τοῦ ποτηρίου)
καὶ τίθησιν αὐτὸ ὑπὲρ τὸ ποτήριον λέγων: «Ταύτην τὴν προσφοράν, ἐξαιτού-
μεθα, Κύριε, ἵλεως δέξαι καὶ πάντων τῶν προσφερόντων τούτων, ὑπὲρ ὧν σοι
προσφέρεται, τὰ ἁμαρτήματα συγχώρησον διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Κυρίου
ἡμῶν. Ἀμήν». Ἐἵτα συνάψας τὰς χεῖρας καὶ κλινόμενος λέγει: «Ἐν πνεύ-
ματι ταπεινώσεως καὶ ψυχῇ συντετριμμένη ἀναβλέπομεν, Κύριε, σήμερον
πρὸς σε καὶ οὕτω γένοιτο ἡ θυσία ἡμῶν, ὡς ἀναβλέπομεν σήμερον
πρὸς σέ, ἵνα ἦ ἀρεστὴ εἰς σέ, Κύριος ὁ Θεός. Ἐλθέ Πνεῦμα ἅγιον, τὸ ἀγιά-
ζον, ἀγιάσον ταύτην τὴν θυσίαν ἐκ τῶν ἐμῶν χειρῶν παρασκευασθεῖσάν σοι».
Τίθησιν, ἐὰν θέλῃ, θυμίαμα ἐπὶ τοῦ θυμιατηρίου καὶ θυμιᾷ τὴν θυσίαν. Ἐἵτα
κλινόμενος ὁ ἱερεὺς πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου μεθ' ἠνωμένων τῶν χειρῶν λέγει με-
γαλοφώνως: «Βοηθήτέ μοι, ἀδελφοί, ἐν ταῖς προσευχαῖς ὑμῶν καὶ εὐχασθε
ὑπὲρ ἐμοῦ πρὸς τὸν Θεόν». Δίδεται δ' αὐτῷ ἡ ἀπόκρισις: «Βοηθήσαι σοι ὁ
Πατήρ καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα». Ἐπειτα ψάλλει ὁ χορὸς τὸ Sa-
crificium.

12. Τὸ sacrificium ἦτο ὕμνος ψαλλόμενος, καθ' ὃν μετεφέροντο μετὰ
πομπῆς τὰ ἐκ προτέρου παρεσκευασμένα δῶρα καὶ ἀπετίθεντο ἐπὶ τοῦ θυσια-
στηρίου. Οὗτος κατὰ τὴν λειτουργίαν τῶν Χριστουγέννων εἶχεν ὡς ἑξῆς:²¹

«Παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, υἱὸς καὶ ἐδόθη ἡμῖν, οὗ ἡ ἀρχὴ ἐπὶ τῶν ὅμων
αὐτοῦ. Ἀλληλούϊα, ἀλληλούϊα»

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ διάκονος ἔσυρε τὸ βῆλον καὶ οὕτω τὸ θυσιαστήριον
παρουσιάζετο εἰς κοινὴν θέαν τῶν πιστῶν, ἐφ' ὅσον οἱ κατηχούμενοι καὶ οἱ
μετανοοῦντες εἶχον ἤδη ἀπέλθει. Ἐφήπλου δὲ ὁ αὐτὸς καὶ τὸ corporale,
τὸ καθ' ἡμᾶς εἰλητόν, ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης. Καὶ ἐπὶ ἀρχιερατικῆς λειτουρ-
γίας ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ δ.άκονοι κατὰ τὴν νεωτέραν προσαρμογὴν
τοῦ Offertorium παρελάμβανον τὰς προσφοράς τοῦ λαοῦ, καθ' ἣν περιγρα-
φὴν παρέχει ὁ Leclercq²². Αἱ πρὸς κοινωνίαν δὲ προωρισμέναι προσφοραὶ
ἀπετίθεντο ἐντὸς δισκαρίου ὁ ἄρτος καὶ ἐντὸς ποτηρίου ὁ οἶνος ἐπὶ τῆς ἁγίας
Τραπέζης. Ἐφ' ὅσον δὲ οἱ πρὸς κοινωνίαν πιστοὶ ἦσαν πολλοί, ἐχρησιμο-

21. Παρὰ Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 311.

22. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 678.

ποιούντο πλείονα δισκάρια και ποτήρια κατά την έν ταῖς λειτουργίαις τῆς Ἀνατολῆς πράξιν. Μετά την ἀπόθεσιν ἐκαλύπτοντο διά τοῦ cooperatorium ἤ palla, τούτέστι διά καλύμματος μεταξίνου και χρυσοκεντήτου. Μετά τοῦτο ὁ ἐπίσκοπος ἐπανάρχετο εἰς τὸν θρόνον αὐτοῦ και ἐλάμβανε χώραν ἢ χερνιψία, κατά την έν ταῖς Ἀποστολικαῖς Διαταγαῖς και ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ Ἱεροσολύμων μαρτυρουμένην πράξιν. Καί εἰς μὲν τὸν ἐπίσκοπον παρεῖχε νύμμα ὁ διάκονος, εἰς δὲ τοὺς πρεσβυτέρους και διακόνους ὁ ὑποδιάκονος. Μετά τοῦτο ὁ ἐπίσκοπος ἐπανάρχετο πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου και ἔνευεν εἰς τὸν χορὸν νὰ ἐπιθέσῃ τέλος εἰς τὸ ψαλλόμενον Sacrificium.

13. Ἀκολούθως ὁ λειτουργὸς ἐζητεῖτο τὴν διά τῶν προσευχῶν αὐτῶν βοήθειαν τῶν συμπαραισταμένων κληρικῶν, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, ἠθλόγει τὰ ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου δῶρα λέγων: Εἰς τὸ ἔνομα τοῦ Πατρὸς † και τοῦ Υἱοῦ και τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Ἀμήν. Καί κλινόμενος πρὸ τοῦ θυσιαστηρίου ἔλεγεν ἐν σιγῇ τὴν ἐπομένην εὐχὴν, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν εὐχὴν τῆς Προσκομιδῆς, τὴν ὁποίαν ὁ ἱερεὺς μετὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν δώρων ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου λέγει:

Προσέρχομαι πρὸς σὲ (Accedam ad te) ἐν ταπεινώσει τοῦ πνεύματός μου, λαλῶ πρὸς σέ, ἐπεὶ πολλὴν ἐλπίδα και ἰσχύν ἔδωκάς μοι. Σὺ οὖν, υἱὲ Δαβίδ, ὃς ἀποκαλυφθεὶς διὰ μυστηρίου εἰς ἡμᾶς ἐν σαρκὶ ἦλθες, διὰ τῆς κλειδὸς τοῦ σταυροῦ σου διάνοιζον τὰ μυστικά τῆς καρδίας μου καταπέμπων ἐν ἐκ τῶν Σεραφεῖμ, ὅπερ διὰ τοῦ διαπύρου ἐκείνου ἄνθοσκακ, ὅστις ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου σου ἐλήφθη, νὰ καθάρισῃ τὰ ρυπαρὰ χεῖλή μου, νὰ διαυγάσῃ τὴν διάνοιαν, νὰ χορηγήσῃ ὕλην διδασκαλίας, ὥστε ἡ γλῶσσα, ἣτις τῇ ὠφελείᾳ τοῦ πλησίον διακονεῖ, μὴ ἐξηχῇ πλάνης πτώσιν, ἀλλ' ἀληθείας κήρυγμα ἀπαύστως ἀντηχῇ, διὰ σοῦ, ὁ Θεὸς μου, Ὁς ζῆς και βασιλεύεις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Κρίνων τις ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς εὐχῆς ταύτης. θὰ ἠδύνατο νὰ εἰκάσῃ, ὅτι ἡ μὲν πρώτη περ' ὁδος αὐτῆς (Accedam ad te) μέχρι τοῦ «ἔδωκάς μοι» (dedisti mihi) ἀπετέλει μόνιμον και στερεότυπον προοίμιον αὐτῆς, τὸ δὲ ὑπόλοιπον αὐτῆς ἠρτάσθην ἀναλόγως τῶν ἐορτῶν, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τῇ ἐπακολουθοῦσῃ φράσει «ὃς ἀποκαλυφθεὶς διὰ μυστηρίου εἰς ἡμᾶς ἐν σαρκὶ ἦλθες» (qui revelatus mysterio ad nos in carnem venisti), ἣτις προσαρμόζεται εἰς τὴν ἐορτὴν τῶν Χριστουγέννων. Ἐπὶ πλέον ἡ εὐχὴ, αὕτη παρὰ τὸ ὅτι ἡ λειτουργία ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Πατέρα διὰ τοῦ Υἱοῦ, ὡς εἶπομεν ἀλαχοῦ, εἶναι εὐχὴ πρὸς τὸν Υἱόν, τὸν υἱὸν τοῦ Δαβίδ. Ἐν ταῖς Μοζαραβικαῖς και Γαλλικανικαῖς λειτουργίαις, παρατηρεῖ ὁ Dix²³, ἔχομεν ἐμφανῆ ἴσχη συνηθείας τοῦ νὰ ἀπευθύνεται ἡ εὐχαριστία εἰς τὸν Υἱόν, ὡς ἐν τῇ Ἀλεξανδρινῇ λειτουργίᾳ, τῇ ἐπιγραφομένῃ εἰς Γρηγόριον τὸν θεολόγον. Ἡ ἐπανει-

λημμένη δὲ κατάκρισις τῆς συνηθείας ταύτης ὑπὸ δύο συνόδων τῆς Βορείου Ἀφρικῆς κατὰ τὸ τέλος τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἀποδεικνύει, ὅτι αὕτη δὲν ἦτο ἀγνωστος καὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς ἐκείνης.

4. Εὐχὴ τῆς ἡμέρας. Δίπτυχα καὶ ἡ μετ' αὐτὰ εὐχή. Τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης.

14. Μετὰ τὴν εὐχὴν ταύτην ὁ λειτουργὸς ἠσπάζετο τὸν λαὸν διὰ τοῦ *Dominus sit semper vobiscum*, ἀποκρινόμενον *Et cum Spiritu tuo* καὶ ἐπηκολούθει εὐχὴ «εἰς τὴν λειτουργίαν τῆς ἡμέρας προσήκουσα, ἥτις κατ' ἐξοχὴν λέγεται *Oratio missae*». Ἡ εὐχὴ αὕτη ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὴν ἐν τῷ Ἀμβροσιανῷ τύπῳ *Oratio super sindonem* καὶ πρὸς τὴν ἐν τῇ Γαλλικανικῇ λειτουργίᾳ *Praefatio missae* δὲν εἶναι ἀχώριστος πρὸς ἄλλην τινὰ εὐχὴν ἐπακολουθοῦσαν καὶ ἐπιγραφομένην *alia*. Εἶναι ἀμφότεραι μία εὐχὴ διακοπτομένη, ὡς ὀρθῶς παρατηροῦσιν ὁ Duchesne²⁴ καὶ ὁ Dix²⁵, παρὰ τὸ ὅτι ὁ Ἰσίδωρος θεωρεῖ ταύτας ὡς δύο²⁶ εἰς τὴν Γαλλικανικὴν λειτουργίαν, ὡς εἴπομεν, προηγεῖται τὸ πρῶτον τμῆμα τῆς εὐχῆς ἐπιγραφόμενον *Praefatio missae* καὶ ἐπακολουθεῖ εὐθὺς ἡ *Collectio*. Ἐνταῦθα μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων παρεπιπίπτουσί τινα, εἰς τρόπον ὥστε ταῦτα παρουσιάζονται ὡς δύο εὐχαὶ διακεκριμέναι ἀλλήλων. Πάντως ὅμως τὸ μὲν πρῶτον τμῆμα ἀπευθύνεται πρὸς τὸν λαόν, τὸ δὲ δεύτερον πρὸς τὸν Θεόν. Ἀλλάσσοντα ἀμφότερα τὰ τμήματα ἀναλόγως τῶν ἡμερῶν καὶ τῶν ἑορτῶν ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ Dix «εὐχὴ τῆς ἡμέρας» διότι ἐν αὐτῇ σημαίνεται καὶ τονίζεται τὸ περιεχόμενον τῆς ἀγομένης ἑορτῆς. Ἀποτελεῖ δὲ ἡ εὐχὴ αὕτη κατὰ τὸν Dix παράδειγμα τοῦ παλαιοῦ Δυτικοῦ προλόγου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκαλεῖτο ὁ λαὸς εἰς προσευχὴν σιωπηλὴν, μεθ' ἣν ἐπηκολούθει ἡ πρὸς τὸν Θεὸν εὐχὴ. Ἀπόλειμμα τούτου ἐν τῷ ρωμαϊκῷ τύπῳ εἶναι ἡ ἐν ταῖς ἱκετευτικαῖς δεήσεσι τῆς Ρώμης πρόσκλησις τοῦ ἱερέως διὰ τοῦ *Oremus*, ἡ ἐπακολουθουμένη ὑπὸ προτροπῆς τοῦ διακόνου, ἵνα οἱ πιστοὶ κλίνωσι τὰ γόνατα καὶ μετ' ὀλιγόλεπτον σιγῆν, καθ' ἣν ὑποτίθεται, ὅτι ἕκαστος τῶν πιστῶν ἠυχθήθη κατ' ἰδίαν καὶ νοερῶς, ἀνέγερσις αὐτῶν, ἵνα ἀκουσθῶσιν αἱ τελευταῖαι λέξεις τῆς ὑπὸ τοῦ ἱερέως ἐκφωνήσεως. Τοιοῦτος τύπος εὐχῶν, ἐν αἷς προτάσσεται πρόσκλησις τῶν πιστῶν εἰς κατ' ἰδίαν προσευχὴν ἐπισφραγιζομένην ὑπὸ εὐχῆς τοῦ ἱερέως, δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, προσιδιάζει δὲ εἰς τοὺς Ἰταλικόν, Γαλλικανικόν καὶ Μοζαραβικόν τύπον, εἰς τὸν τελευταῖον δὲ τοῦτον διετηρήθη

24. Μν. ἔργ. σελ. 198.

25. Μν. ἔργ. σελ. 488.

26. De eccl. off. I 15: «Prima earundem oratio admonitionis est erga populum, ut exitentur ad exorandum Deum; secunda invocationis ad Deum est, ut clementer suscipiat preces fidelium oblationesque eorum».

πιστότερον καὶ ἐμφανεστερον. Κατὰ ταῦτα ἡ ἑναρξίς τῆς κυρίως λειτουργίας, ἡ ἐγκαινιζομένη διὰ τῆς εὐχῆς τῆς ἡμέρας ἢ τῆς «κατ' ἐξοχὴν Oratio missae», ἀκολουθεῖ τὴν ἐπομένην σειρὰν. Παραθέτομεν τὴν εὐχὴν τῆς ἡμέρας, τὴν ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῆς Μ. Τρίτης ἀπαγγελλομένην, λαμβάνοντες αὐτὴν κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Dix²⁷ ἀγγλικὴν μετάφρασιν ταύτης.

Missa. «Προσφέροντες τὴν ζωσαν θυσίαν εἰς τὸν πανάγαθον Θεὸν καὶ λυτρωτὴν, ὀφείλομεν, ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, καὶ νὰ δεώμεθα τούτου διὰ τῶν προσευχῶν ἡμῶν καὶ νὰ μετανοῶμεν διὰ τῶν δακρῶν μας. Διότι ἐγγίξει τὸ ἅγιον αὐτοῦ Πάσχα καὶ ἐπὶ θύραις ἐστὶν ἡ ἑορτὴ τοῦ Πάθους αὐτοῦ, ὅτε διὰ τῆς ὀδύνης τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἐπαχθέντος αὐτῷ συνέτριψε τὰς πύλας τοῦ "Αδου. Δουλεύσωμεν αὐτῷ διὰ νηστείας καὶ λατρεύσωμεν αὐτὸν διὰ συντριβῆς καρδίας, ζητοῦντες παρ' αὐτοῦ, ἵνα δι' ἐγκρατείας καθάρσῃ τὴν σάρκα ἡμῶν βεβαρυμένην δι' ἁμαρτιῶν καὶ διεγείρει τὴν νωθρὰν δίκνοίαν μας νὰ ἀγαπήσωμεν αὐτὸν διὰ τοῦ προσεγγίζοντος ἑορτασμοῦ τοῦ θανάτου του». Ἀμήν.

Κατὰ τὸ Missale mixtum²⁸ παρεμβάλλονται πρὸ τῆς «alia Oratio» τὰ ἐξῆς:

«Εἰπάτω ὁ πρεσβύτερος: Διὰ τὴν εὐσπλαγχνίαν σου, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὃς εὐλογητὸς εἶ καὶ ζῆς καὶ πάντα κυβερνᾷς εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

Εἰπάτω ὁ πρεσβύτερος: Δεηθῶμεν. Ἀποκρινέσθω ὁ χορὸς: Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, Κύριε ὁ Θεός, βασιλεῦ αἰώνιε, σοὶ αἴνους καὶ εὐχαριστίας. Εἶτα εἰπάτω ὁ πρεσβύτερος: Τὴν ἁγίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἐν νῶ ἔχωμεν, ἵνα αὐτὴν ὁ Κύριος Ἰεσῶς εὐδοκήσῃ νὰ πληρώσῃ πίστεως καὶ ἐλπίδος καὶ ἀγάπης. Πάντας τοὺς πεπτωκότας, τοὺς αἰχμαλώτους, τοὺς ἀσθενεῖς καὶ ὀδοιποροῦντας ἐν νῶ ἔχωμεν, ἵνα αὐτοὺς ὁ Κύριος Ἰεσῶς εὐδοκήσῃ νὰ ἐλευθερώσῃ, ἐξυγιάνῃ καὶ ἐνισχύσῃ. Ἀποκρινέσθω ὁ χορὸς: Παράσχου, αἰώνιε, παντοδύναμε Θεέ».

Μεθ' ὃ ἐπηκολούθει ἡ «Alia Oratio» ἔχουσα κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Μ. Τρίτης ὡς ἔπεται:

Alia. «Χριστέ Σῶτερ ἡμῶν καὶ Θεέ, ἐπὶ τῇ προσεγγίσει τοῦ πάθους τοῦ ὁποίου ἀγαλλόμεθα καὶ διὰ τῆς κατ' ἔτος ἐπανόδου τῆς ἑορτῆς τῆς Ἀναστάσεως αὐτοῦ ὑψούμεθα, καθάρσον τὴν σάρκα ἡμῶν, τὴν καταπεσοῦσαν διὰ τῆς νηστείας, ὑπὸ τοῦ βάρους τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν. Ἁγιάσον τὴν ψυχὴν, ἵνα σφοδρῶς ποθῇ σέ· φώτισον τοὺς ὀφθαλμοὺς, δὸς καθαρόν εἰς τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν, ἵνα ἀξίως ἐνδεδυμένοι μετὰ πασῶν τῶν ἀρετῶν ἐπίσυναχθῶμεν, ἵνα ἴδωμεν τὴν δόξαν τοῦ Πάθους σου». Ἀμήν.

Μεθ' ὃ κατὰ Hammond λέγει ὁ πρεσβύτερος: «Διὰ τὴν εὐσπλαγχνίαν σου, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου τὰ ὀνόματα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ

27. Μν. ἔργ. σελ. 488.

28. Παρὰ Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 315.

Μαρτύρων, 'Ομολογητῶν καὶ παρθένων ἀπαγγέλλονται». Καὶ ἐπακολουθοῦσι τὰ Δίπτυχα.

15. Ἡ Μοζαραβικὴ λειτουργία, παρατηρεῖ ὁ Duchesne²⁹ διέσωσεν εἰς ἡμᾶς τὸν τύπον τῶν διπτύχων ἔχοντα ἐν μεταφράσει ὡς ἔπεται: «Λεγέτω ὁ πρεσβύτερος (ἄλλοτε ἀναμφιβόλως ὁ διάκονος, παρατηρεῖ ὁ Jungmann³⁰) Προσφέρουσι Κυρίῳ τῷ Θεῷ προσφορὰν οἱ ἡμέτεροι ἱερεῖς (οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἰσπανίας κατὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ Duchesne), ὁ Ρωμαῖος πάπας καὶ οἱ λοιποὶ ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ παντὸς τοῦ κλήρου καὶ τῶν λαῶν τῆς ἐκκλησίας τῶν τε ἑαυτοῖς πεπιστευμένων καὶ τῶν τῆς οἰκουμενικῆς ἀδελφότητος. Ὁμοίως προσφέρουσι πάντες οἱ πρεσβύτεροι, διάκονοι, κληρικοὶ καὶ ὁ παριστάμενος κύκλῳ λαὸς εἰς τιμὴν τῶν ἁγίων ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν. Ὁ χ ο ρ ό ς (ἐκδηλῶν συμφωνίαν κατὰ τὸν Jungmann). Προσφέρουσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ συμπάσης τῆς ἀδελφότητος. Λεγέτω ὁ ἱερεὺς: Μεμνημένοι τῶν μακαριωτάτων Ἀποστόλων, τῆς ἐνδόξου ἁγίας Μαρίας τῆς Παρθένου, τοῦ Ζαχαρίου, τοῦ Ἰωάννου, τῶν Νηπίων, τοῦ Πέτρου, τοῦ Παύλου, τοῦ Ἰωάννου, τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Ἀνδρέου, τοῦ Φιλίππου, τοῦ Θωμᾶ, τοῦ Βαρθολομαίου, τοῦ Ματθαίου, τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Σίμωνος καὶ Ἰούδα, τοῦ Ματθίου, τοῦ Μάρκου καὶ τοῦ Λουκᾶ. Ὁ χ ο ρ ό ς. Καὶ πάντων τῶν μαρτύρων. Λεγέτω ὁ ἱερεὺς: Ὡσαύτως ὑπὲρ τῶν πνευμάτων τῶν κεκοιμημένων Ἰαρίου, Ἀθανασίου, Μαρτίνου, Ἀμβροσίου, Αὐγουστίνου, Φουλγεντίου, Λικώδρα, Ἰσιδώρου, Δαβίδ, Ἰουλιανοῦ, ὡσαύτως Ἰουλιανοῦ, Πέτρου, ὡσαύτως Πέτρου, Ἰωάννου, Σέρβου, Θεοῦ (Dei), Βιζιτάνου, Βιβέντου, Φίληκος, Γερωντίου, Ζαχαρίου, Τσενάπου, Δομινίκου, Ἰούστου, Σατουρνίνου, Σαλβάτου, Σαλβάτου, Βερνάρδου, Ρεϊμόνδου, Ἰωάννου, Σελεβρόνου, Γκουντισάλβου, Μαρτίνου, Ροδερίκου, Ἰωάννου, Γκουτερίου, Σανσίου, Δομινίκου, Ἰουλιανοῦ, Φιλίππου, Στεφάνου, Ἰωάννου, Ἰωάννου, Φήλικος. Ὁ χ ο ρ ό ς. Καὶ πάντων τῶν κεκοιμημένων».

Ὁ τύπος οὗτος, παρατηρεῖ ὁ Duchesne³¹, λίαν ἀνεπτυγμένος ἀπέχει πολὺ τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ συνθέσεως. Διέσωσεν ἐν τοῖτοις ἔχνη παλαιότητος, ἀξιοσημειώτως δὲ τὴν συγκαταριθμῆσιν τῶν ἁγίων ὁμολογητῶν μετὰ τῶν κοινῶν τεθνεώτων. Εἶναι ὡσαύτως ἀξιοσημειώτον κατὰ τὸν Jungmann³², ὅτι πρὸ πρῶτον «προσφέρουσι» δὲν λέγεται περὶ τῶν παρισταμένων, ἀλλὰ περὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἰσπανίας καὶ τοῦ πάπα. Ὁ δὲ Dix³³ εὕρισκε τὸν τύπον τοῦτον τῶν Δι-

29. Μν. ἔργ. σελ. 199.

30. Μν. ἔργ. III σελ. 75.

31. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 200 ὑποσ. 1.

32. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 76.

33. Μν. ἔργ. σελ. 497, 509, 500, 501.

πτύχαν ὡς σύμμορφον πρὸς τὸ σχῆμα τῶν Ἀνατολικῶν λειτουργιῶν καὶ προσομοιάζοντα πρὸς τὰ Δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων τῶν Συριακῶν τύπων. Ὡσαύτως σημειοῖ, ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν ζώντων προτάσσονται τῶν νεκρῶν καὶ ὅτι τοῦτο γίνεται ὡς καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τῆς ἐν Ἑλβίρα τῷ 305 συνελευθούσης συνόδου.

16. Ἐπακολουθεῖ «Collectio post nomina προσήκουσα τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἡμέρας»³⁴, παραλλάσσουσα δηλαδή καὶ αὕτη ἀναλόγως τῶν ἑορτῶν καὶ τῶν ἡμερῶν, ἀριθμουμένη δὲ τρίτη ὑπὸ τοῦ Ἰουδῶρου³⁵. Οὕτως ἡ κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα ἀπαγγελλομένη ἔχει κατὰ τὸν Dix³⁶ ὡς ἔπεται:

«Ἀκηκοότες τὰ ὀνόματα τοῦ προσενεγκάντων, δεόμεθά σου, Κύριε τῆς ἀγάπης, ἵνα εὐδοκήσης, ὅπως ἦς παρῶν ἐν ἡμῖν προσευχομένοις καὶ εὐεθῆς, ὅταν ζητῆσαι νὰ ἀνοίξης κρούουσιν ἡμῖν. Ἐγγραψον τὰ ὀνόματα τῶν προσφερόντων εἰς τὸ ἐν οὐρανοῖς βιβλίον, ἔκχυσον τὴν ἐπαγγελίαν σου εἰς τοὺς ἀγίους, τὸ ἔλεός σου εἰς τοὺς ἀπολωλότας. Καὶ ἐπειδὴ ἡ προσευχὴ τῆς ἀδυναμίας ἡμῶν εἶναι ἀσθενῆς καὶ δὲν γνωρίζομεν τί νὰ ζητῶμεν, ἐπικαλούμεθα εἰς βοήθειαν τῶν προσευχῶν μας τοὺς πατριάρχας τοὺς προσληφθέντας εἰς τὴν οὐράνιον ὁμήγυριν, τοὺς προφήτας τοὺς πληρωθέντας ὑπὸ θείου Πνεύματος, τοὺς μάρτυρας τοὺς ἐστεφανωμένους διὰ τῶν ἀνθέων τῆς ὁμολογίας των, τοὺς ἀποστόλους τοὺς ἐκλεγέντας διὰ τὴν διακονίαν τοῦ κηρύγματος. Διὰ τῶν ὁποίων δεόμεθά σου, Κύριε, ἵνα πάντες οἱ κατεπτοημένοι ὑπὸ φόβου, τεθλιμμένοι ὑπὸ ἀνάγκης τινός, ἐστενοχωρημένοι ὑπὸ δοκιμασιῶν, κατάκοιτοι ὑπὸ ἀσθενειῶν, ἠχμαλωτισμένοι ὑπὸ δεινῶν λυτρωθῶσι διὰ τῆς παρουσίας τῆς Ἀναστάσεώς σου. Μνημόνευσον ὡσαύτως εὐμενῶς τῶν πνευμάτων τῶν κεκοιμημένων, ἵνα πλήρης ἀφεςις τῶν ἁμαρτιῶν των ἐπιτρέψῃ εἰς αὐτοὺς νὰ φθάσωσιν εἰς τὸν κόλπον τῶν πατριαρχῶν, τῇ βοθειᾷ τοῦ ἐλέους Σου, ὃς ζῆς...»

Μετὰ τὴν εὐχὴν κατὰ τὸ παρὰ Hammond³⁷ Missale mixtum: «εἰπάτω ὁ πρεσβύτερος: Ὅτι σὺ εἶ ἡ ζωὴ τῶν ζώντων, ἡ ἴσσις τῶν ἀσθενῶν καὶ ἡ ἀνάπαυσις πάντων τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Ἀμήν».

17. Εἰθὺς μετὰ τὰ Δίπτυχα ἐπακολουθεῖ ὁ ἀσπασμὸς τῆς εἰρήνης. Προτάσσεται ἡ Oratio ad pacem, πικίλλουσα καὶ αὕτη, προσαρμοζομένη πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἑορτῆς ἢ τῆς ἡμέρας. Ἀριθμεῖται δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰουδῶρου τετάρτη καὶ ὁ κύριος σκοπὸς αὐτῆς, ὁ κανονίζων καὶ τὸ περιεχόμενον

34. Hammond ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 319.

35. Ἐνθ' ἄνωτ. «Tertia autem effunditur pro offerentibus sive pro defunctis fidelibus, ut per idem sacrificium veniam consequantur».

36. Μν. ἔργ. σελ. 496.

37. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 319.

της, εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸν Ἰσίδωρον, «ἵνα διὰ τῆς ἀγάπης συνδιαλλαγέντες ἀμοιβαίως πάντες ἀξίως τοῦ μυστηρίου τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου κοινωνήσωσι, διότι δὲν ἐπιδέχεται οὐδεμίαν διγόνοιαν τὸ ἀδιαίρετον σῶμα τοῦ Χριστοῦ»³⁸ Ἡ ἐπισφραγίζουσα τὴν πρὸς εἰρήνην εὐχὴν ἐκφώνησις, ἡ στερεοτύπως ἐπαναλαμβανομένη εἰς οἰανδήποτε λειτουργίαν, ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ὅτι σὺ εἶ ἡ ἀληθὴς εἰρήνη ἡμῖν καὶ ἀδιάρρηκτος ἀγάπη καὶ ζῆς καὶ βασιλεύεις μετὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς Θεὸς εἰς αἰῶνας αἰώνων. Ἀμήν». Ὑψῶν δ' ἐν συνεχείᾳ ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας αὐτοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν λέγει: «Ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ Πατρὸς τοῦ παντοδυνάμου, ἡ εἰρήνη καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἶη πάντοτε μετὰ πάντων ἡμῶν», διδομένης τῆς ἀποκρίσεως «Καὶ μετὰ πάντων τῶν ἀγαθῆς προαιρέσεως». Προδήλως ὁ ἀσπασμὸς οὗτος ἐκτὸς ἀσημάντων τινῶν διαφορῶν εἶναι μετὰφρασις πιστὴ εἰς τὸ λατινικὸν τοῦ ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν προτασσομένου εἰς τὸν Πρόλογον ἀσπασμοῦ. Εἶτα ὁ ἱερεὺς ἀπευθύνει τὴν προτροπὴν: «Ὁν τρόπον ἴστασθε, εἰρήνην ποιήσατε». Ἡ ὡς σημεῖοι ὁ Leclercq³⁹, ὁ διάκονος λέγει: «Μετ' ἀλλήλων εἰρήνην δότε». Καὶ ψάλλεται εὐθὺς: Εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν· εἰρήνην τὴν ἐμὴν παραγγέλλω ὑμῖν· οὐχ ὡς ὁ κόσμος δίδωσιν εἰρήνην δίδωμι ὑμῖν. Ἐντολὴν καινὴν δίδωμι, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους. (Ἐπαναλαμβάνεται) Εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν. Δόξα καὶ τιμὴ τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. (Ἐπαναλαμβάνεται) Εἰρήνην τὴν ἐμὴν». «Ἐν τῷ μεταξὺ καθ' ὃν χρόνον ὁ χορὸς λέγει Εἰρήνην τὴν ἐμὴν, λαμβανέτω ὁ ἱερεὺς εἰρήνην ἐκ τοῦ δισκαρίου λέγων οὕτως: Ἔχετε φίλημα ἀγάπης καὶ εἰρήνης, ἵνα ἀξιοὶ ᾗτε τῶν ἁγιωτάτων μυστηρίων τοῦ Θεοῦ. Καὶ εὐθὺς δίδει εἰρήνην τῷ Διακόνῳ ἢ τῷ παιδί καὶ ὁ παῖς τῷ λαῷ»⁴⁰. Οὕτως ὁ ἀσπασμὸς ἐλαμβάνετο ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ ἀπὸ τοῦ ἐν τῷ δισκαρίῳ Χριστοῦ, μετεδίδετο εἰς τὸν παριστάμενον παῖδα ἢ διάκονον, παρ' αὐτοῦ δὲ πάλιν μετεδίδετο εἰς τὸν ἐγγύτερον τοῦ ἱερέως βήματος ἱστάμενον πιστὸν καὶ οὕτως πάλιν εἰς τὸν παρακείμενον ἀδελφὸν αὐτοῦ, οὕτω δὲ χωρὶς νὰ μετακινήται τις ἐκ τῆς θέσεως αὐτοῦ («Quomodo adstatis pacem facite») ἐκυκλοφόρει ὁ ἀσπασμὸς μετὰξὺ πάντων τῶν ἐν τῷ ναῷ, μὴ ἀσπασσομένου ἑνος ἐκάστου τοὺς πάντας ἀλλὰ μόνον τὸν πλησίον αὐτοῦ.

38. Ἐνθ' ἄνωτ. «Quarta post haec infertur pro osculo pacis, ut charitate reconciliati omnes invicem digne sacramento corporis et sanguinis Christi consocientur, quia non recipit dissensionem cuiusquam Christi indivisibile corpus».

39. Ἐνθ' ἄνωτ. στήλ. 681.

40. Hammond ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 321.